

Středovýchodní Evropa na cestě z postkomunistického tunelu do evropské mlhy

Michael Dauderstädt

PĚT NEJDŮLEŽITĚJŠÍCH TEZÍ

1) I při trvalém růstu bude transformace prohlubovat hospodářskou i sociální diferenciaci ve středovýchodní Evropě, a tak vytvoří značnou skupinu zaostávajících a zklamaných lidí.

2) Mladé demokratické systémy středovýchodní Evropy jsou na základě specifických strukturálních problémů (chybějící demokratické tradice, hodnotové vzory, stranický systém, nedostatečná společenská základna) zvláště citlivé na systémovou kritiku zaostávajících reformních zemí.

3) Transformace a sociální diferenciaci proto ovlivňují společenské základy demokracií ve středovýchodní Evropě, které sotva mají sociálně-politické možnosti kompenzace a potřebné demokraticko-politické alternativy.

4) Vstup do Evropské unie má ambivalentní důsledky pro demokratickou stabilitu středovýchodní Evropy, protože sice přispívá ke stabilizaci, ale současně zesiluje transformační vlivy, sociální diferenciaci a politickou polarizaci.

5) Západní pomoc a předvstupní strategie proto vyžadují zvláštní společensko-politickou orientaci.

Během šesti let po změně politického systému dosáhly čtyři země středovýchodní Evropy – Polsko, Česká republika, Slovensko a Maďarsko – značného pokroku v procesu transformace od dominantní sovětské stranické diktatury a plánovitého hospodářství k demokratickému tržnímu hospodářství, typickému pro integrovanou Evropu:

** Všechny čtyři země přijaly demokratickou ústavu a příslušné prováděcí zákony a disponují potřebnými institucemi. V několika volbách ustanovily demokratické vlády a uskutečnily výměnu moci mezi navzájem si konkurujícími koalicemi a politickými stranami.*

** Ekonomická reforma se ve všech zmíněných zemích úspěšně rozvíjí. Podle odhadů Evropské banky pro obnovu a rozvoj vytváří soukromý sektor nejméně 60 % hrubého národního důchodu. Po hlubší recesi v letech 1990–1993 ekonomika ve všech čtyřech zemích opět vzrůstá.*

Tím se potvrdily první dvě části předpovědi Ralfa Dahrendorfa z roku 1990, který bezprostředně po změně politického systému ve střední a východní Evropě řekl: „*Formální proces ústavní reformy potřebuje nejméně šest měsíců; všeobecný pocit, že ekonomická reforma byla úspěšná a že věci jsou na dobré cestě, se rozšíří pravděpodobně teprve za šest*

*let; třetí podmínka cesty ke svobodě spočívá ve vytvoření sociálních základů, s jejichž pomocí se ústava a národní hospodářství stanou z institucí pro pěkné počasí institucemi pro každé počasí, které budou moci odolávat vnějším i vnitřním bouřím, a sotva bude stačit šedesát let, než budou tyto základy položeny.*⁴¹

Časový rámec třetího tvrzení je velmi náročný. Jen málo demokracií se může ohlédnout zpět na šedesátiletou stabilitu. U mladších demokracií, jako je Německo, Itálie a Japonsko, které získaly svou svobodu po roce 1945, se skeptici vzhledem k aktuální politické a sociální krizi domnívají, že ve srovnání se staršími demokraciemi je zde ještě i dnes společenské zakotvení demokracie slabší.

I u mnoha relativně stabilních demokracií můžeme stále ještě nalézt aspekty, které analytici² vývoje ve středovýchodní Evropě považují za problematické – např. centralismus, úřednický systém,³ nízká volební účast, velká fluktuace voličů, nevyřešená problematika menšin, regionální konflikty, „přetížené“ sociální systémy, zahraničněekonomické nedostatky, zahraničněpolitická nejistota vzhledem k prohlubující se evropské integraci a k zvyšující se globální ekonomické závislosti. Pokud se tedy středovýchodní Evropě podařilo „probojovat“ tunelem transformace, dostala se do nejisté mlhy mnohotvárnosti evropských problémových situací.

Avšak situaci ve středovýchodní Evropě činí kritickou spojení tradičních (centralismus, volební účast, postavení menšin atd.) a moderních („přetížené“ sociální systémy, integrace, globalizace) výzev demokracie, vycházejících ze starých zděděných a zcela jiných historických zkušeností a očekávání. Proto lze dojít k závěru, že *existují pozoruhodná, ale nikoli dramatická rizika pro demokratickou stabilitu ve středovýchodní Evropě, jejichž specifický charakter vyplývá ze souvislosti mezi transformací a evropskou integrací.*

Ekonomická a společenská diferenciac

Dosavadní průběh ekonomických reforem přinesl rozporuplné výsledky. V oblasti pořádkové a hospodářské politiky potvrdila většina analýz⁴ čtyři výše uvedené země, že ve všech oblastech (privatizace, liberalizace, kapitálová tržní reforma, zákonné normy) téměř dosáhly úrovně vyspělých tržních ekonomik. Makroekonomické výsledky přinesly nejprve velkou recesi, dvojcifernou míru inflace a značný nárůst nezaměstnanosti. Recesi a inflaci se však již podařilo zastavit.

Zahraničněpoliticky a zahraničněekonomicky se uvedené čtyři země zaintegrovaly do Evropy. Byly přijaty do Rady Evropy, jsou přidruženými členy Evropské unie s příslibem přijetí za členy, některé z nich jsou již v OECD a bezpečnostněpoliticky jsou úzce spojeny s NATO. Jejich zahraniční obchod se během několika málo let reorientoval převážně na západní Evropu. Ze západní Evropy také přichází většina přímých investic a další přílivy kapitálu.

Přes dobré míry růstu od roku 1993/1994 zmíněné země ještě nedosáhly stejné úrovně příjmů jako v roce 1989. Ale i v případě kontinuálního růstu, který je však vzhledem k celosvětovému kolísání konjunktury nepravděpodobný, se uskuteční *sociálně-ekonomické strukturální změny*, jejichž náznaky jsou již dnes patrné:⁵

* Diferenciac příjmů se bude dále zvětšovat. Před změnou politického systému poměr příjmů v přepočtu na jednu osobu 20 % nejbohatších obyvatel k 20 % nejchudších činil ve středovýchodní Evropě 3–4 : 1. Od té doby však dosáhl přinejmenším západní úrovně. V Německu činí více než 5 : 1, v ostatních průmyslově vyspělých zemích (v USA, v Itálii) více než 7 : 1 a v Brazílii více než 30 : 1.⁶

* Díky velkým rozdílům v příjmech mezi středovýchodní a západní Evropou se příjmy diferencují především mezi skupinami, pracujícími v mezinárodním sektoru (export, zahraniční podniky apod.), a těmi, které jsou svými příjmy závislé na domácích zdrojích (tzv. transferový příjem, rolníci, dělníci v nekonkurenčních sektorech).

* Ve všech zemích vznikly chudé vrstvy obyvatelstva. Např. v Maďarsku se počet

domácností s příjmem pod existenčním minimem zvýšil z 13,9 % v roce 1989 na 45,2 % v roce 1993.⁷

* I přes růst pravděpodobně vzroste nezaměstnanost, protože – podobně jako v ostatních zemích OECD – jsou tržně orientované podniky vystaveny velkému tlaku na zvyšování produktivity a rovněž veřejný sektor musí šetřit.

* V komunistickém systému sociální jistota spočívala v podstatě v plné zaměstnanosti plus v cenové politice (subvence na zboží základní potřeby). Liberalizace odstranila dosavadní strukturu cen, avšak stále ještě nebyly uvolněny velké oblasti cen (např. nájem). Ztráty reálného příjmu nebyly současně nahrazeny efektivním a dostatečným systémem tzv. transferového příjmu. Z hlediska fiskální politiky má totiž každá politika přerozdělování vymezeny úzké hranice, i když se struktura cen bude dále liberalizovat.

* Privatizace mění majetkovou a příjmovou situaci mnoha občanů. O novém rozdělení bohatství často rozhodují politické vztahy a „místní“ znalosti.

* Ve všech výše uvedených zemích lze pozorovat velké rozdíly mezi východní a západní částí státu v hospodářské činnosti, a tím i v zaměstnanosti a v příjmech. Tato vnitřní diferenciaci vyžaduje vytvoření regionálních vyrovnávacích mechanismů.

Uvedené zátěže vyrovnávají pouze omezené možnosti rozvoje: rychlý nárůst vybavenosti spotřebním zbožím s dlouhou životností, těžko odhadnutelné šedé hospodářství a vzhledem k úrovni příjmů zemí vysoce rozvinutý sociální stát. Avšak tento „předčasně vyspělý státní blahobyt“ již není únosný. Pravděpodobně nevyhnutelná je jeho přeměna na tržně orientované sociální systémy, které individualizují životní rizika a ochranu proti nim, avšak zároveň zvětšují sociální nerovnost.

Této ekonomické diferenciaci jen částečně odpovídá společenská diferenciaci. Sociální skupiny nelze totiž definovat pouze pomocí jejich ekonomické situace, která se v transformačním procesu může rychle měnit, ale rovněž pomocí sociologicko-kulturních, ideologických i politických vlastností a organizačních forem. Je možné je vyjádřit pomocí tzv. systémů politických a sociálních „cleavages“ (tj. linií lomu, dělících čar).

Struktura „cleavages“ ve středovýchodní Evropě se od roku 1989/1990 měnila a diferencovala.⁹ Nejjasnější byla při změně politického systému v letech 1989/1990, a to mezi komunisty a demokratickou opozicí. Avšak opoziční hnutí proti diktatuře nebyla žádnými organizovanými masovými hnutími (s výjimkou polské Solidarity). Jejich politické organizace (Solidarita, Občanské fórum, Veřejnost proti násilí) se od té doby většinou rozpadly. I na druhé straně „cleavages“ zůstává málo sil, protože ani komunisté (s výjimkou extrémních frakcí a ortodoxní české komunistické strany) tvrdě nebránili starý systém. Vznikly tedy nové „cleavages“, jejichž počet v jednotlivých zemích kolísá.

* Reformní proces: ekonomicky poražení – vítězové.

* Příjmový faktor: kapitál – práce (dosud málo vyhraněno z důvodu nedostatku fungujících svazů zaměstnavatelů).

* Regionální dělení: město – venkov, západní část – východní část (s tendencí ke splývání v Polsku, v Maďarsku a na Slovensku).

* Národnostní dělení: titulární národ – menšiny/zahraničí (nejsilnější na Slovensku, respektive v Maďarsku, zárodky v Maďarsku kvůli maďarským menšinám v sousedních zemích a Romům, v České republice /sudetští/ Němci a Romové).

* Role státu: silný centralistický intervenční stát – liberální federální stát.

* Náboženství: sekulární/republikánské – církevní/konzervativní.

Zmíněné „cleavages“ jsou stěžejí srovnatelné s levicově-pravicovými konflikty, známými ze západní Evropy. Také se jen omezeně odrážejí ve stranicko-politickém spektru.

Jejich struktura více závisí na specifické formě starého systému, na směru transformace a na předkomunistických tradicích.¹⁰ Proto se v jednotlivých zemích vytvořily rozdílné vzory společenských a politických struktur, které je možné předběžně definovat následujícím způsobem:

* *Polsko*. Značný růst a pomalu klesající nezaměstnanost jsou doprovázeny relativně velkou mírou inflace a vzrůstajícím deficitem bilance výkonů. Velká zahraniční zadluženost omezuje hospodářsko-politický prostor, a to přes značné přílivy deviz, avšak při relativně nízkých přímých zahraničních investicích. Sociálně a politicky významný sektor s téměř čtvrtinou zaměstnanců představuje zemědělství, jehož úpadek způsobují klesající ceny potravin a vzrůstající vstupní náklady, což díky existenci zemědělské strany vyvolává politicky brizantní situaci. Nový soukromý sektor se dosud skládá převážně z malých podniků. Privatizace velkých a často krizových státních podniků se značně zpozdila. Místo jednání schopných a reprezentativních zájmových organizací velkých společenských skupin se ze „druhé společnosti“ antikomunistické opozice v Polsku nejdříve vytvořily místní sítě vztahů, včetně stovky malých odborů. Tento síťový korporativismus (tribal corporatism)¹¹ však postupně zanikl. Prozatím částečně zaplňují mezery, které zanechaly málo efektivní a akceptovatelné strany, politické odbory. Antikomunistické síly se rozdělily na hospodářsko-liberální (mj. Svobodná unie), katolické, respektive nacionální (mj. ZChH a KPN) a sociálnědemokratické a odborářské strany (Unie práce, Solidarita). Proti nim stojí spíše postkomunistická Sociální demokracie Polské republiky a Strana rolníků.

* *Česká republika*. Růst, nízká míra inflace, pozoruhodně nízká nezaměstnanost a velké zahraniční investice tvoří „slunečnou“ stranu českého hospodářství. Povážlivé jsou opět velké deficity bilance výkonu a relativní zaostávání adaptace a modernizace pseudoprivatizovaného průmyslu. Privatizace sice nejprve předala vlastnická práva občanům, avšak řídicí funkce vykonávají investiční fondy, z nichž ty nejdůležitější částečně vlastní státem kontrolované banky. Za tržně liberálním kurzem vlády se skrývá šikovní politika „šokové“ redukce pomocí omezení konkurence na kapitálových trzích. Byrokraticko-centralistický stát a efektivní peněžní hospodářství s rychle provedenou kuponovou privatizací zabrzdlily rozvoj společenských sil v České republice ve prospěch atomizované individualizace. I když stará politická elita svou moc kompletně ztratila, zůstaly vedoucí ekonomické funkce v rukou dřívějších manažerů.¹² V národě, značně sjednoceném vyvražděním Židů nacisty, odsunem sudetských Němců a oddělením Slovenska, přetrvávají potenciály strachu z Romů a z Němců, které částečně posilují nacionalisté i komunisté a proti nimž otevřeně nevystupují ani strany středu. K tomuto středu patří spektrum stran hodně orientovaných západoevropsky se sociální demokracií na levé a s liberálně konzervativní občanskou stranou na pravé části středu, jakož i menší hospodářsko-liberální a křesťanskodemokratické strany.

* *Slovensko*. Značný růst se spojil s klesající inflací a nezaměstnaností, jakož i se zahraničněekonomickou rovnováhou při relativně nízkých zahraničních investicích. Rozmach a nezaměstnanost vykazují velké regionální rozdíly, přičemž zejména jižní a východní Slovensko jsou díky vysokým podílům zemědělství a těžkého průmyslu negativně postiženy. Privatizace „přešla“ od československého kuponového modelu k přímému prodeji především podnikatelům blízkým vládě. Mezi svazy podnikatelů má vliv zvláště Průmyslový svaz.¹³ Většina společenských organizací nemá velkou podporu obyvatelstva, ale orientuje se na vládu, která stále více upravuje jejich status a špičkám organizací propůjčuje prestiž a vliv. Tímto způsobem si Mečiarova vláda vybuodovala takovou společenskou základnu, která vyhovuje jejím zájmům.¹⁴ Přitom na straně jedné navazuje na starý komunistický model a na straně druhé na iberské systémy „zestátněného korporativismu“. S tím souvisí etnický konflikt mezi Maďarskem a Slovenskem, jenž může přerůst do regionální hospodářské krize (např. nadprůměrná nezaměstnanost v mnoha maďarských oblastech). Maďaři si založili také vlastní strany. Straničné spektrum se díky Mečiarovi polarizovalo na liberály, socialisty a křesťanské demokraty v opozici proti

vládní koalici, kterou tvoří Mečiarova populistická HZDS se dvěma stranami extrémní pravice a levice.

* Maďarsko. Přes hodně velké zahraniční investice a brzy provedené reformy vykazuje Maďarsko relativně malý růst s pouze mírně klesající nezaměstnaností, ještě vyšší mírou inflace a značným deficitem bilance výkonu. Extrémně velká zahraniční zadluženost určuje hospodářskou politiku země, a to bez ohledu na politické vedení. Sociologicko-kulturní faktory definují nejdůležitější skupiny maďarské společnosti, především diferenciaci uvnitř středních vrstev. Zatímco většina dělníků a rolníků jasně patří k zaostávajícím vrstvám ve změněném politickém systému, vyhrávající skupiny jsou hůře identifikovatelné. V letech 1990–1994 je tvořila křesťansko-nacionalisticky orientovaná střední vrstva, kterou však od té doby vystřídali technokraté a manažeři bývalé nomenklatury a židovské urbánní inteligence.¹⁵ Politicky marginální ze staré elity zůstala socialistická inteligence a stalinisté. Politické strany reprezentují jednotlivé střední vrstvy, přesněji řečeno Maďarské demokratické fórum reprezentuje nacionalistické síly, Svaz svobodných demokratů urbánní (liberální) inteligenci a Maďarská socialistická strana technokraty staré nomenklatury. Velkou podporu získávají díky vysokému potenciálu střídajících se voličů mezi zaostávajícími vrstvami obyvatelstva.¹⁶

Podstatná sociologicko-ekonomická změna je základem pro rozvoj politických systémů mladých demokracií, které si svou stabilitu konečnou musejí získat úspěšným managementem transformace a – perspektivně – integrací, přičemž však ještě samy trpí značnými strukturálními problémy.

Strukturální problémy demokratických systémů středovýchodní Evropy

Jedním, i když nikoli hlavním problémem středovýchodních evropských demokracií je jejich krátká historie. Neexistují žádné skupiny obyvatelstva, které by měly větší zkušenosti s demokratickými systémy (s výjimkou některých alespoň sedmdesátníků na Slovensku a v České republice). Platí to především pro politické elity a státní správu, která proto problémy a konflikty často řeší v nedemokratickém „starém“ stylu. Tyto i ostatní chyby demokratických vlád potom nezkušená veřejnost považuje za chyby demokratického systému.

Většina lidí ve středovýchodní Evropě odmítala stranickou komunistickou diktaturu. Tento systém však sám sebe označoval za „demokracii“ a „pěstoval“ všechny formální demokratické postupy i instituce (volby, politické strany, parlamenty atd.). Toto orwellovské falšování jazyka (a na něj navazující nesprávné chápání) zatěžuje nové demokracie, i když v první fázi umožňovalo jistou formální kontinuitu. Někteří pozorovatelé se domnívají, že díky dlouhé totalitní minulosti většinou chybí hodnotová báze demokracií (solidarita, tolerance, občanská statečnost, angažovanost atd.) a že více rozšířeny jsou jen velmi úzké materiální zájmy, popřípadě národní/nacionalistické hodnoty.¹⁷ Chápání demokracie se soustřeďuje především na politicko-institucionální úroveň (svobody, práva, systém více politických stran), zatímco sociální hodnoty (blahobyt, práva žen, rovnost, zaměstnanost) a individuální aspekty (morální svoboda volby) jsou s demokracií méně spojovány.¹⁸

Výzkumy veřejného mínění potvrzují, že obyvatelé středovýchodní Evropy jsou s výsledky demokracie jen málo spokojeni a že mnozí jí přikládají relativně malý význam.

Výzkumy veřejného mínění ukazují, že se postoj k demokracii sice zlepšil (s výjimkou Slovenska a částečně Maďarska před rokem 1994), ale jen velmi pomalu. Důvodem pro skeptický postoj je jistě těžká recese, kterou všechny transformující se země prožily v letech 1990–1994. Obyvatelstvo na to reagovalo buď rozmrzelostí vůči demokracii (klesající volební účast), anebo demokratickou změnou vlády (vítězství reformních komunistů v Polsku a v Maďarsku).

Postoj k demokracii ve středovýchodní Evropě (údaje v %)

Stát	Spokojenost s demokracií				Reakce na eventuální rozpuštění parlamentu			
	1992		1994		1991		1994	
	Ano	Ne	Ano	Ne	Pro	Proti	Pro	Proti
Polsko	27	50	35	49	32	65	29	71
Maďarsko	30	60	20	74	22	65	30	70
ČSFR	28	66	–	–	13	40	–	–
Česká republika	–	–	48	48	–	–	18	82
Slovensko	–	–	19	78	–	–	24	76

Pramen: spokojenost s demokracií – Eurobarometer der EU; reakce na eventuální rozpuštění parlamentu – Neue Demokratien Barometer der Paul-Lazarsfeld-Gesellschaft.

Stranické systémy ve středovýchodní Evropě jsou relativně hodně roztržštěné a nestabilní. Díky omezením pro vstup do parlamentu je v nich málo frakcí, avšak za cenu, že v parlamentě nemají zastoupení poměrně velké skupiny voličů (např. v Polsku 34 % v roce 1993, v Maďarsku 22 % v roce 1990 a 13 % v roce 1994, na Slovensku 13 % v roce 1994). Strany těžko získávají podporu velkých skupin voličů, jejichž zájmy zastupují. To se rovněž projevuje ve velmi nízkých počtech jejich členů (s výjimkou některých postkomunistických stran). Důsledkem této odlišnosti jsou značné výkyvy v přízni voličů a v některých případech i rozdělení. Nestálosti voličů odpovídá značná obměna členů parlamentu, což zástupcům lidu ubírá na profesionální kvalitě. Proto bylo v Polsku po volbách v roce 1993 v parlamentě 69 % nových poslanců a v Maďarsku v roce 1994 to bylo 64 %. Výkyvy ve volbě stran jsou ve středovýchodní Evropě vyšší než v Německu, v Rakousku, v Itálii a v jižní Evropě po pádu diktatur v roce 1945 a 1974 a jsou mnohem větší než ve stabilních demokraciích.²⁰

Také účast ve volbách byla často velmi nízká, což svědčí o přesvědčení voličů, že od politiky nemohou očekávat žádné podstatné zlepšení své situace. Výzkumy veřejného mínění dokazují, že jen menšina obyvatelstva věří, že by se mohla postavit proti rozhodnutím, která poškozují jejich zájmy (necelých 20 % ve středovýchodní Evropě jako celku, v Polsku pouhých 5 %, avšak přes 70 % v USA, 20–40 % v Evropě a v Latinské Americe). Většina občanů nevěří, že má za demokratického režimu větší vliv na politiku než za komunistického.²¹

Pocity subjektivní bezmocnosti odpovídají objektivnímu zastavení transformací a nedostatečné participaci na politickém procesu. Především v Polsku a v Maďarsku je účast ve volbách nízká. Velké strany, zastoupené v parlamentě, ve všech zemích prosazují nejen reformní konsenzus demokracie, tržního hospodářství a orientace na Západ, ale většinou také jasnou politiku stabilizace a vstupu do Evropské unie a do NATO. Skupiny obyvatelstva, negativně ovlivněné reformou, které často mají skeptický postoj vůči integraci se Západem, mají v parlamentech malé zastoupení, a to ve formě extrémních politických stran. Toto jejich sebevyloučení krátkodobě podporuje stabilitu demokratického systému a posiluje image zemí středovýchodní Evropy jako úspěšných reformátorů. Avšak dlouhodobě tato velká skupina představuje potenciální systém destabilizujících sil.

Ve střednědobém výhledu vysloví vítězové i poražení transformačního procesu své momentální zájmy, přičemž výbušná síla jejich stranicko-politických organizací závisí na

současných „cleavages“. Budou se tedy vytvářet nové sociální skupiny (živnostníci, podnikatelé). Další vývoj by byl problematický v tom případě, pokud by zmizela „cleavages“ vítězové – poražení spolu s ostatními relevantními „cleavages“ (etatistická, intervenční, nacionalistická, církevní oproti liberální, demokratické, kosmopolitní, sekulární). Pro další stabilizaci by bylo příznivější, kdyby se zmíněné „cleavages“ dále křížily, než aby se spojily do jedné jediné, a specifické zájmy se prosazovaly společensky odděleně.

Ve středovýchodní Evropě stále ještě chybějí centrální společenské struktury (svazy atd.), které by formulovaly zájmy, zaváděly je do politického systému, a tak zajišťovaly demokracii v praxi.²²

* *Církev* (především v Polsku) a *odborní odbory* jsou prakticky jedinými velkými společenskými organizacemi. Přitom pouze postkomunistické odbory mají vysoký, i když klesající počet členů. Ve všech zemích jsou odbory zapojeny do tripartitní dohody, která však trpí slabostí zúčastněných stran a omezuje se převážně na řešení krátkodobých otázek odměňování a politiky pracovního trhu.

* *Zákonné a faktické prostory pro nevládní organizace* jsou skromné. Po dlouholetém nuceném členství v různých organizacích mají obyvatelé středovýchodní Evropy malý zájem o společenskou angažovanost. Avšak množství nevládních organizací nesmí mást svým marginálním významem a malou členskou základnou.

* *Elektronické sdělovací prostředky* v zemích středovýchodní Evropy jsou sice podle zákona již převážně nezávislé, avšak ve skutečnosti jsou pod značným vlivem vlád, které dosud obtížně akceptují účinnou čtvrtou velmoc. Kromě toho soukromé sdělovací prostředky sledují především ekonomické cíle. Také ony jsou v mnoha směrech často závislé na blahovůli vlády (např. distribuce na Slovensku), a proto se snaží o takové zpravodajství, které by bylo „přátelsky“ nakloněné vládě. Meziprostor, jenž umožňuje pluralisticky strukturovaný diskurz na ústřední politická témata, vyplňují jen málo kvalitní noviny, a proto je velmi slabě vyhraněn.

* *Země středovýchodní Evropy* již sice formálně poskytly *regionálním a místním samosprávám* větší autonomii, avšak správní praxe a rozdělování zdrojů jsou stále ještě převážně centralistické. Na Slovensku vyvíjí vláda tlak na města a obce, které jsou často řízeny opozicí. V České republice regionalizaci blokuje předseda vlády. V Maďarsku jsou obce ze 70 % závislé na finančních přídělích centrální vlády. U reformě komunistické vlády v Polsku se projevují tendence k recentralizaci.

Jak uvádí Ros, společnosti ve středovýchodní Evropě jako celku lze přirovnat k přesýpacím hodinám, protože mezi neformálními sítěmi na základně (rodina, vztahy se zákazníky) a na vrcholu (stará spojenectví, síťový korporativismus) schází ve středu společenská strukturovanost, tak důležitá pro demokracii.²³

Transformace jako problém stability mladých demokracií

Ve středovýchodní Evropě byli reformátoři po roce 1989 díky důvěře či pasivitě obyvatelstva schopni rychle prosadit velmi nákladnou strategii transformace. Následná změna vlády (reformní komunisté v Maďarsku a v Polsku) nepřinesla žádnou změnu strategie, nýbrž pouze její malé zpomalení. V České republice vykazovala od samého počátku nižší sociální náklady, ale přesto díky ní ztratila Klausova vláda parlamentní většinu. Volební úspěch českých sociálních demokratů je možné mj. odvodit i z obav voličů, pokud jde o jejich sociální jistoty. Pouze na Slovensku ustoupila břemena transformace za nacionální otázky a za osobnost V. Mečiara. Bude-li pokračovat rozmach patrný od roku 1994, pak by díky očekávání růstu mohly současné vlády zůstat stabilní, anebo by liberální reformisté dostali ex post ospravedlnění a mohli by se opět dostat k moci.

Bude-li však i přes růst dominovat nejistota a konflikty při rozdělování, nebo poklesne-li růst, dostanou se vlády pod větší tlak. Pokud je již vyčerpána liberální i sociálnědemokratická (reformně komunistická) alternativa, hrozí nástup populistických a/nebo autoritářsko-nacionalistických sil. Přitom možnosti vlád prokázat práci a úspěchy svou legitimi-

tu jsou objektivně omezené. Především zahraničněekonomické vlivy, jako jsou dluhy, deficity nebo udržení křehkých lokálních výhod, omezují prostory pro jednání. Platí to zejména pro Maďarsko s extrémně velkou zahraniční zadlužeností, ale vzrůstající měrou i pro Polsko, Slovensko a Českou republiku. Kromě toho mezinárodní instituce, jako je Evropská unie, Mezinárodní měnový fond a Světová banka, zprostředkovávají tento adaptační tlak trhů i politicko-diplomatickou cestou.

Stále nerovnější rozdělení příjmů spolu s tlakem k úsporám vytváří omezené možnosti sociální politiky, což působí značné problémy legitimacy zejména sociálnědemokratických vlád reformních komunistů. Ty musejí zdolávat stále delší „provázek“ mezi oběma skupinami voličů – reformními poraženými a nově zbohatlými zástupci staré nomenklatury.²⁴

Výstavba systému sociálního zabezpečení a tzv. transferového příjmu pro postižené skupiny (nezaměstnaní, důchodci atd.) a regiony ztroskotává na velkých dluzích a rozpočtových deficitech. Proto je možné ve středovýchodní Evropě pozorovat přestavbu sociálního státu se značnými omezovacími aspekty. Nejenže objem a výše tzv. transferového příjmu jsou velmi skromné, ale rovněž mnoho systémů přímých dotací (např. na bydlení, zdravotnictví) se reformuje, dochází k zdražování a/nebo ke krizi. V tom se situace ve středovýchodní Evropě podobá situaci v západní Evropě, kde je sociální stát také přetížen v důsledku trvalé masové nezaměstnanosti a vzrůstající chudoby. Vzhledem k těmto krizím západních bohatých států obyvatelé středovýchodní Evropy více sledují modely základního sociálního zabezpečení.

Vzhledem k individualismu, materialismu a polevující sociální kontrole je špatně placená a vyzbrojená policie v atomizované společnosti schopna jen relativně malé státní kontroly. Vzrůstající kriminalita vyvolává pocit ztráty osobní bezpečnosti a tato skutečnost ještě zosťhuje ztrátu sociálních jistot.

Společenským důsledkem transformace pravděpodobně bude vytvoření bohatých států s jejich přetíženými sociálními systémy a s masovou nezaměstnaností na straně jedné a chudých zemí s velkými neformálními sektory a se strukturami zákazníků na straně druhé. Tento důsledek však postihuje ty skupiny obyvatelstva, které ani nemají značný majetek jako bohatí, ani neočekávají osud chudých zemí, nýbrž mají zkušenosti se skromným základním zabezpečením v plánovaném komunistickém hospodářství a očekávají rychlý vzestup životní úrovně jako v bohatých zemích.

Zda a do jaké míry destabilizačně skutečně působí zmíněný potenciál, závisí mj. na struktuře politických a sociálních „cleavages“ v zemích středovýchodní Evropy. Křížují-li se, pak se mohou vytvářet různé politické koalice. Pokud se však kumulují a prohlubují, protože na jedné straně různých „cleavages“ jsou stále stejné společenské skupiny, pak by mohlo dojít k velké polarizaci a k tvorbě táborů ve společnosti i v politice.

Ke vzniku vnitřních problémů přispívají též vnější problémy:

* *Žádná ze zemí středovýchodní Evropy není ohrožena vojenským konfliktem se sousedem.* Rovněž neexistují žádné teritoriální konflikty v užším slova smyslu. Zmíněné země však sousedí s relativně nestabilními zeměmi ve východní Evropě (Bělorusko, Ukrajina) a Maďarsko je kromě toho znepokojeno situací svých menšin v sousedních zemích (především na Slovensku). Z hlediska zvýšení své bezpečnosti (především vůči Rusku) si proto přejí vstoupit do NATO.

* *Hospodářský (a tím i sociální) rozvoj vzrůstající měrou závisí na zahraničněekonomických faktorech, především na obchodu se západními průmyslově vyspělými zeměmi, na zahraničních investicích a úvěrech, na vývoji směnného kurzu a v menší míře i na možnosti migrace do oblastí s vysokými platy. Proto země středovýchodní Evropy usilují o vstup do Evropské unie.*

* *Veřejné mínění středovýchodní Evropy však zahraničněekonomické vlivy činí odpovědnými za mnohé transformační náklady. Z tohoto důvodu mnohé extrémní skupiny podporují omezení a/nebo diskriminaci zahraničních hospodářských aktivit (jsou „proti výprodeji národního majetku“). Většina občanů podporuje větší uplatnění vlastních hodnot a tradic místo kopírování západoevropských modelů.*

Zatímco na jedné straně větší závislost na zahraničí posiluje pocity nejistoty, mohla by na druhé straně integrace do západních mezinárodních organizací, především do Evropské unie a do NATO, přispět k upevnění demokracie, tržního hospodářství a orientace na Západ. Extrémní skupiny ve středovýchodní Evropě tento vstup odmítají, protože podle jejich názoru upevňuje závislost. Reformně orientované síly si přejí brzký vstup, který by přispěl ke stabilizaci pokroku transformace.

Od roku 1993 (po hluboké recesi) se zahraničněpolitické, zahraničněekonomické, politické, společenské a ekonomické procesy ve středovýchodní Evropě vzájemně pozitivně ovlivňují. Dosažené úspěchy v jednotlivých sektorech vyrovnaly malé deficity v jiných, respektive působily jako jejich „ventil“ (např. výměna moci vyvolala nespokojenost s hospodářskými problémy). Avšak všechny politické možnosti volby v demokratickém spektru by již mohly být vyčerpány zklamáním obyvatelstva, a to nejprve z liberálů a poté ze sociálních demokratů.

Jak blízko k eventuálnímu začarovanému kruhu negativní zpětné vazby je dosavadní pozitivní proces zpětné vazby, se ve středovýchodní Evropě jasně ukazuje na příkladu Slovenska, které stále znovu hrozí „přepadnutím zpět“. Slovensko má stejně jako mnoho nově vzniklých států na území bývalé Jugoslávie a Sovětského svazu citlivou národní identitu. Ta je doplněna zkušenostmi z hospodářské krize, která se zde nepřipisuje pouze změně politického systému, ale i vyúčtování s Čechy. K tomu se připojují pro Slováky těžko pochopitelné potíže s maďarským sousedem. Díky subjektivně pocíťovanému tlaku vnějšího světa a nejistotě vyplývající z vnitropolitického vývoje byl zvolen Vladimír Mečiar, silná vůdčí osobnost, která – jak se zdá – nejen nabízela ochranu a orientaci, ale rovněž sdílela a posilovala jejich pocity. Jeho autoritativní styl vlády však zosřtil konflikty uvnitř země a ohrozil její mezinárodní postavení.

Slovensko (ještě?), „nepřepadlo zpět“. Hospodářský rozvoj probíhá překvapivě dobře. Vláda využila privatizace k obohacení jí blízkých podnikatelů. Vládní koalice HZDS se dvěma partnery, které lze jen stěží označit za demokratické (tj. z levicového a pravicového extrémního „rohu“), sice poškodila demokratický image Slovenska přijetím pochybných zákonů (např. zákon o státní bezpečnosti či regionálním členění) a opatření (např. skupování opozičních novin podniky oddanými vládě), jakož i skandály (např. únos prezidentova syna). Pokud je k tomu vhodná příležitost, Slovensko se staví do role mostu mezi Východem a Západem, což se mj. projevuje užší spoluprací s Ruskem. Přesto by však bylo přehnané Slovensko již neoznačovat za demokracii.

Je však možné načrtnout následující scénář *oddemokratizování*. Silný předseda vlády by se mohl ve středovýchodní Evropě pokusit o oslabení politického odpůrce šikovným použitím své moci a postupným „vydlabáváním“ demokracie. Tato nebezpečná tendence je v podstatě skryta již v prezidentských systémech, které mají sklon k zosobňování a polarizování politiky. Právě roztržštěnost může v prezidentském táboře (např. v polských právech z roku 1994 nebo ve slovenské HZDS na konci první Mečiarovy vlády) umožnit prezidentovi, aby sáhl k ještě silnějším autoritářským opatřením, s jejichž pomocí by vyrovnal oslabení vlastní základny. Přitom autoritářský politik ve středovýchodní Evropě se může opřít o rozšířenou naději, že silný muž je prý schopen lépe vyřešit problémy než parlamenty a volby (s tímto názorem souhlasí 16 % obyvatel v České republice, 24 % na Slovensku, 18 % v Maďarsku a 35 % v Polsku).²⁵

K prohloubení vnitřního konfliktu přispívá i zahraniční kritika, a to nacionálním projevem kolegiality „loajalistů“ a vyloučením opozice jako „znečistovatelů hnízda“. Hospodářské těžkosti ještě zvětšuje zdrženlivost zahraničních investorů a obchodních partnerů, na něž pak vláda svaluje vinu za krizovou situaci. A tak se začíná začarovaný kruh ekonomických a sociálních problémů a autoritářských pokusů o jejich řešení, které zemi mezinárodně dále izolují.

Specifická varianta tohoto scénáře by začínala volebním vítězstvím jedné strany nebo hnutí, která by měla v čele autoritativní vůdčí osobnost, ale i odpovídající program. Základem a příčinou úspěchu takové strany by mohlo být vytvoření takových politických

„cleavages“, které prohlubují hospodářské, sociální, regionální i kulturní lomy k rozštěpení společnosti. Vítězná strana by pak zorganizovala tábor poražených s jeho pravděpodobně tržně nepřátelskými, nacionálně xenofobními hodnotami a názory.

Taková uskupení ve středovýchodní Evropě dosud existují, avšak zatím nezískala více než 10% voličů (mnohdy mnohem méně). V jejich programech jsou spojeny levicově i pravicově extrémní elementy strachu ze zahraničí s požadavkem na vytvoření silného státu. Příkladem pro eventuální jádra krystalizace takovýchto hnutí byla nebo by byla Tyminského „Strana X“ v Polsku, Sládkovi nacionalisté v České republice, nacionalisté a Luptákova Strana práce na Slovensku (obě jsou v současné době ve vládní koalici), Csurkova MIEP (Pravda a život) nebo Poszgayův Národně demokratický svaz v Maďarsku. Kromě toho existují ještě ortodoxní komunistické skupiny a strany, především v České republice a podstatně slabší v Maďarsku.

Takové volební vítězství je v současné době sice nepravděpodobné, avšak v případě zostření krize, vyvolaném zklamáním z naposledy zvolených reformních komunistů, by mohli voliči tímto způsobem reagovat. V zemích s relativně nízkou volební účastí, jako je Maďarsko a Polsko, je zmíněný populisticko-nacionálně-autoritářský potenciál voličů těžko odhadnutelný.

Nejllepší prevencí proti všem uvedeným scénářům je užší integrace se Západem. Jak reformátoři ve středovýchodní Evropě (včetně sociálnědemokratických reformních komunistů), tak zahraniční politici v západní Evropě spatřují ve vstupu do Evropské unie značný přínos pro stabilitu těchto zemí. Uchazečské země zdůvodňují naléhavost svých přání dalekosáhlým přízpůsobením požadavkům Evropské unie po převzetí *acquis communautaire* a upuštěním od úrovně transformace a ochrany, jak to bylo běžné při dřívějších kolech rozšiřování této organizace. Přitom oprávněně nechtějí své naléhavé přání – přijetí do Evropské unie a/nebo do NATO – politicky zdůvodňovat výše uvedenými rizikovými scénáři, protože především Evropská unie přijímá pouze již stabilní demokracie a žádné země v první obtížné fázi demokratizace, jak ukazuje příklad Portugalska a Španělska, které i přes dřívější žádosti byly přijaty až v roce 1985.

Společenská stabilita a vstup do Evropské unie

Strategická koncepce rychlého rozšíření Evropské unie, která se díky nízkým nákladům a velkému politickému zisku zdá doporučitelná, vylučuje ovšem jakoukoli realistickou analýzu a diskuzi o skutečných důsledcích přijetí do Evropské unie a o politických opatřeních nezbytných k zajištění stabilizačního efektu vstupu. Mezi zastánci integrace sice existují pochybnosti o důsledcích rozšíření pro Evropskou unii, ale již méně se objevují úvahy o jeho důsledcích pro středovýchodní Evropu. Vstup do Evropské unie by však za současných podmínek (zejména po provedení reformy zaměřené na snížení strukturálních a agrárních výdajů) ve skutečnosti přispěl ke zvýšení některých z výše uvedených krizových potenciálů ve středovýchodní Evropě, pokud by ovšem nebyla přijata potřebná opatření. Spojení transformace a integrace dovoluje mnoho cest dalšího vývoje, které umožňují realizovat nejrůznější společenské a politické zájmy.²⁶

Při rozšiřování Evropské unie směrem na jih vznikly ve všech vstupujících zemích velké obchodní deficity vůči Evropské unii, které byly vyrovnávány příjmy z transformace, z rozpočtu Evropské unie a zvýšenými přímými investicemi. Stejnou situaci je možné očekávat i ve středovýchodní Evropě. Stabilizace sektorů orientovaných na vývoz se střetává s rostoucím konkurenčním tlakem na obory konkurující dovozům. Přitom nemusí jít pouze o dovozy z Evropské unie, ale i ze zemí s podobně nízkými mzdami, jako jsou ve středovýchodní Evropě (např. státy tzv. lomeské skupiny, jihovýchodní Asie), protože členové Evropské unie používají vůči třetím zemím stejnou celní ochranu. Naproti tomu převzetí protekcionismu Evropské unie by u mnohého vysoce technologického zboží (např. automobily, počítače, kapitálové zboží), které sice nabízí a zároveň chrání stará Evropská

unie, nikoli však přistoupivší země, mohlo zvýšit dovozní náklady. Tento problém se objevil v automobilovém průmyslu, kde se evropským investorům podařilo prosadit větší celní ochranu ve středovýchodní Evropě.

Konkurenceschopnost středovýchodní Evropy dosud spočívala především na nízkých nákladech díky nízkým mzdám a slabým měnám. V rámci jednotného trhu se však budou muset ceny zboží, a tedy i životní náklady a mzdy přizpůsobit. Proto mají zmíněné konkurenční výhody klesající tendenci. Význam intraprůmyslového obchodu, což je indikátor pro pozici na žebříčku mezi komplementární periferní ekonomikou a kompetentní členskou ekonomikou, je v obchodě mezi Evropskou unií a středovýchodní Evropou přirovnatelný k obchodu mezi Maghrebem a jihovýchodní Asíí.²⁷ Další modernizace potřebuje cílený rozvoj systémové konkurenceschopnosti prostřednictvím souhry soukromého sektoru, společnosti a státu. Ochrana a podpora tuzemských firem (např. prostřednictvím subvencí) často vyžaduje souhlas Evropské unie. Proto se selektivní průmyslová politika, kterou uskutečňovaly východoasijské země s cílem dohnat průmyslově vyspělé státy cestou urychlené modernizace, stává prakticky velmi obtížnou, ne-li nemožnou.

Východoasijské státy se v období své modernizace vyznačovaly relativně egalitářským rozdělováním příjmů. Rovněž tento aspekt úspěšné strategie modernizace je možné ve středovýchodní Evropě realizovat pouze v omezeném měřítku, a to vzhledem k liberalizovaným trhům a sjednocené politice Evropské unie. Liberalizace trhu práce by mohla především u vysoce kvalifikovaných pracovníků vést ke zvyšování jejich příjmů, což by mohlo zvýšit náklady podniků. Liberalizace kapitálových trhů narušuje stále ještě existující spojení mezi podniky, investičními fondy, bankami a státem, které vytvořila privatizace, a vynucuje si další zvyšování produktivity, které by mohlo zvýšit nezaměstnanost. Přitom zahraniční investoři určují standardy best practice a zvedají ceny důležitých nedostatkových vstupů.

Kritická je zejména situace v zemědělském sektoru, v němž velké snížení poptávky po uvolnění cen, privatizace a málo konkurenceschopný potravinářský průmysl vedly ke značným poklesům zaměstnanosti (asi o 30 %). Současně však vzrostly vstupní náklady, především na energii. Zajištění odběru ze strany Evropské unie za její vysoké ceny by sice bylo pro zemědělství středovýchodní Evropy zlatým dolem, avšak zároveň představuje nefinancovatelnou, tj. iluzorní volbu. V závislosti na podobě reformované agrární politiky bude zemědělství vstupujících zemí spíše vystaveno dalším zátěžím daným podstatně modernější potravinářskou výrobou v Evropské unii.

Největší prospěch ze vstupu do Evropské unie získají pohraniční oblasti, což ještě posílí regionální rozdíly ve vývoji ve středovýchodní Evropě. Meziregionální konflikty zvýší potřebu vyrovnávacích a participačních mechanismů na celostátní úrovni, které právě ve středovýchodní Evropě scházejí.

Z hlediska hospodářské politiky perspektiva vstupu zmenší možnosti pro aktivní politiku modernizace. Transfery ze strukturálních fondů Evropské unie by sice při použití současných pravidel, které je však nepravděpodobné, přinesly enormní příliv finančních prostředků, ale zároveň by do značné míry předurčily struktury národních rozpočtů, protože od přijímající země vyžadují 50% spolufinancování. Při poskytnutí finančních prostředků ve výši 3–4 % hrubého národního důchodu příjemce to znamená příspěvky ve výši asi 12 % státních výdajů, tedy pravděpodobně více než všechny současné státní investice. Maastrichtská kritéria považují za prioritní stabilitu ve formě nízké inflace, malého rozpočtového deficitu a relativně klesajícího zadlužení státu. Díky devalvaci nebo podhodnocení měny je směnný kurz používán pouze podmíněně jako ochranný mechanismus.

Některé potřeby přizpůsobení, spojené s přijetím do Evropské unie, však vyžadují také politiky, které jsou stejně nezbytné a smysluplné pro další rozvoj zemí. K nim např. patří jasná peněžní a fiskální politika. Avšak v souvislosti s politickými problémy stability má menší význam ekonomická smysluplnost než sociální důsledky a politická legitimita přijatých opatření. Situace by sice mohla být usnadněna odvoláním na Brusel, avšak to by mohlo být spojeno s eventuálním posílením antievropského resentimentu.

Většina ekonomických rizik dopadá na ty společenské skupiny a vrstvy, které jsou již zatíženy reformním procesem (rolníci, dělníci, především v oborech a regionech s malými vývozními možnostmi). Proto by mohlo dojít ke spojení protievropského resentimentu s již existující reformní skepsí. Dosud zjištěné velké souhlasné stanovisko s evropskou integrací ve středovýchodní Evropě je pravděpodobně ovlivněno značnou neznalostí podmínek a důsledků plného členství v Evropské unii, jakož i (falešnou) domněnkou, že by toto členství mohlo brzy přinést západoevropské životní standardy pro všechny. Pro tuto domněnku hovoří mj. i skutečnost, že ve stejné zaměřených výzkumech veřejného mínění bylo procento proevropských stanovisek podstatně vyšší než procenta ve prospěch demokracie a tržního hospodářství (v roce 1992²⁸ se kolem 80 % dotazovaných vyslovilo ve prospěch vstupu do Evropské unie, ale jen 60 % bylo pro tržní hospodářství a necelých 30 % bylo spokojeno s demokratizací). Mnoho obyvatel středovýchodní Evropy nedůvěřuje západoevropskému vzoru a přeje si vývoj na základě vlastních hodnot a tradic (63 % v České republice, 58 % na Slovensku, 63 % v Maďarsku).²⁹ Rozdělení Československa je důkazem sociálně-kulturních preferencí vlastních národních cest před ekonomicky racionálními modely integrace.³⁰

Sebeomezení prostoru pro jednání vlád během procesu integrace do Evropské unie by mohlo – jak již bylo uvedeno – zvětšit problémy spojené s legitimitou vzhledem k orientaci na národní hodnoty a k nízké výkonnosti. Se členstvím v Evropské unii však souvisí ještě další specifický problém týkající se demokracie: deficit demokracie evropské víceúrovňové politiky,³¹ která stále větší množství nadnárodních rozhodnutí zbavuje přímé demokratické kontroly. Dovoluje vládám na jedné straně zbavit se odpovědnosti s odvoláním na Brusel a na druhé straně přisvojit si uznání za evropské úspěchy. Mezivládní rozhodovací proces v Bruselu privilejuje vlády před politickými stranami a společenskými skupinami díky značnému monopolu na informace. Stejně jako je tato situace pro vlády a politické elity lákavá, je i nebezpečná pro jejich legitimitu a akceptaci rozhodnutí přijatých prostřednictvím tohoto systému, jak ukazuje bolestná zkušenost západoevropských vlád s průběhem referend k Maastrichtské smlouvě.

Proto se i ve středovýchodní Evropě objevuje obava, že by otázka vstupu do Evropské unie mohla přispět k polarizaci politického spektra. V průběhu paralelizace „cleavages“ by se mohli ti, kdo za reformu nejvíce platí (tj. nacionalisté a zastánci intervenčního státu), spojit, aby bojovali proti vstupu, protože jejich zájmy a hodnoty jsou stejnou měrou ohroženy.

Snížování rizik stability vzhledem k transformaci a integraci

Vzhledem k rozsahu politických i společenských změn je sice středovýchodní Evropa pozoruhodně stabilní, avšak nelze přehlédnout následující rizika:

* Také a právě úspěšná transformace rozděluje společnost a vytváří velkou skupinu těch, kdo v průběhu reformy ztrácejí, tj. dělníků, rolníků nebo obyvatel východních částí země.

* Možnosti státních zásahů nezbytných v důsledku nerovnoměrného rozdělení životních možností jsou stále omezené.

* Organizační báze demokracie není ještě zajištěna, stranický systém je křehký a proměnlivý, tisk se zatím neetabloval jako čtvrtá velmoc, regionální a místní samospráva jsou teprve ve svých počátcích, občanská společnost je nedostatečně rozvinutá.

* Snaha o vstup do Evropské unie, i když v zásadě napomáhá k upevňování demokracie, zvyšuje důsledky transformace, ještě více zatěžuje zaostávající vrstvy obyvatelstva a dále polarizuje společnost. Povzbuzuje národní citlivost a vyhrocuje demokratické problémy legitimacy.

Zahraniční pomoc může přispět ke snížení rizik destabilizace pouze v omezené míře. Vzhledem ke kritickým výhradám skeptických skupin obyvatelstva (zaostávajících v prů-

běhu reformy) vůči roli zahraničí se musí podpora demokratických skupin a demokratizace uskutečnit obezřetně, nenápadně a v partnerském duchu. Spolupráce velkých mezinárodních institucí (Světové banky, Mezinárodního měnového fondu apod.) a vlád vždy bohužel vykazuje těžko eliminovatelné riziko společensko-politických poruch.

Proto je potřebná spolupráce, která je jak na straně poskytovajícího, tak i na straně příjemce co možná nejvíce rozčleněna. Neměla by se koncentrovat na jednotlivé země a cílové sociální skupiny, nýbrž v rámci mírových demokratických vládních systémů podporovat připravenost všech obyvatel vyjadřovat své zájmy a prosazovat je v rámci procesu vzájemného vyrovnávání. Konflikty jsou sice nevyhnutelné, ale je nutné vytvořit kulturu jejich zvládnání.

Kromě toho by se mohlo decentralizované společensko-politické kooperaci podařit odstranit rozbušku dvou časovaných specifických bomb:

* *Souběžnost „cleavages“*. Riziko pro politický vývoj ve středovýchodní Evropě spočívá v tom, že se mnohonásobné sociální a politické „cleavages“ již nekřížují, ale prohlubují a přispívají k rozdělení společnosti na autoritářské, státně intervenční, etnicko-nacionalistické a venkovské vrstvy, které v průběhu reformy ztrácejí, a na demokratické, liberální, kosmopolitní a městské vrstvy, které na ní získávají. Aby bylo možné zabránit rozdělení společnosti na dvě zmíněné vrstvy obyvatelstva, musely by se posílit a demokraticky usměrnit příslušné strany jednotlivých „cleavages“ zapojením do mezinárodních vazeb, které se orientují na stejné hodnoty a zájmy. To však vyžaduje pluralisticky pojatou spolupráci jednotlivých partnerů, která se může opřít o úzké spojení s odpovídajícími společenskými silami na Západě.

* *Eurokratické oslabení demokracie*. Plánovaný vstup do Evropské unie a jemu předcházející fáze sblížování se vyznačují sjednocováním politik a liberalizací trhů, což posiluje trendy reformního procesu. To sice omezuje schopnost vlád k národním „korekturám“, ale zároveň jim to umožňuje přenést odpovědnost za nepopulární opatření na evropské rozhodovací instituce, které nemají přímou demokratickou legitimitu. Může proto dojít ke ztrátě legitimacy, která se může spojit s obavami o státní suverenitu. Protiváhu k tomu může tvořit společenská kooperace v evropském rámci, a to tím, že formuluje zájmy, dohodnuté na evropské úrovni, a vnáší je do nadnárodního rozhodovacího procesu. Napomáhá k odstraňování vládního monopolu na informace z Bruselu a na zastupování národních zájmů v Bruselu.

Evropská unie musí svou strategii přibližování, pravidla pro období přechodu a své programy pomoci před a po formálním vstupu více zaměřit na politický cíl – na rozšíření na východ, na vytvoření stabilních společenských a politických struktur ve středovýchodní Evropě.

* Obchodní politika a politika hospodářské soutěže vstupujících zemí musejí být se souhlasem Evropské unie nebo alespoň s jejím tichým souhlasem schopny zajistit pokračující modernizaci, a to pomocí zvláštních pravidel.

* Pomoc Evropské unie by se měla zaměřit zejména na ty skupiny obyvatelstva, které v průběhu reformy ztrácejí, tedy na příjemce tzv. transferového příjmu, dělníky a rolníky. Agrární politika musí vyhovovat především zájmům početných a politicky významných zemědělců v Polsku a v Maďarsku. Přitom je třeba myslet spíše na otevření trhu než na zajištění odbytu produkce za určité ceny.

* Politiky Evropské unie, které de facto omezují ekonomické a sociálně-politické možnosti uchazečských zemí, musejí být minimalizovány (např. požadavky na spolufinancování).

Uchazečské země by měly přestat zamlčovat náklady a rizika spojené se vstupem ve prospěch strategie rychlého přijetí. Bez dramatizování nebezpečí procesů rozdělení společnosti a politické radikalizace by měly při jednáních požadovat od Evropské unie ústupky, které vyhoví křehkosti jejich demokracií i zájmu Evropské unie na jejich stabilizaci. Při rozšiřování na jih tehdejší ES znalo sociálně-ekonomické slabiny kandidátů a z toho vyplývající problémy spojené s jejich přizpůsobením. Proto pro ně připravilo rozsáhlý,

i když ne vždy šťastně utvořený zvláštní program. Zejména nejhudší kandidát (Portugalsko) dostával několik let před vstupem a po něm pomoc při modernizaci svého průmyslu i zemědělství, a to ve formě zvláštních programů.

Vzhledem k rozdílnosti zájmů členských států na straně jedné a všeobecné potřebě omezovat výdaje na straně druhé nebude jednoduché takových ústupků ze strany Evropské unie dosáhnout. Avšak Evropská unie spolu s uchazečskými zeměmi může dospět k dosažení konsenzu o přiměřených rámcových podmínkách v hospodářské i sociální oblasti, jestliže se zaměří na nejdůležitější společný zájem – na demokratickou stabilitu ve středovýchodní Evropě.

¹ Dahrendorf, R.: *Betrachtungen über die Revolution in Europa*. Stuttgart 1990, s. 94.

² Srov. Merkel, W.: *Systemwechsel: Probleme der demokratischen Konsolidierung in Ostmitteleuropa*. Aus Politik und Zeitgeschehen. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament, B 18–19/94, 6. 5. 1994.

³ Srov. Agh, A.: *Transition to Democracy in East-Central Europe: a Comparative View*. In: Szoboszlai, G. (ed.): *Democracy and Political Transformation. Theories and East-Central European Realities*. Budapest 1991, s. 117 a násl. Srov. též Linz, J.: *The perils of presidentialism*. *Journal of Democracy* 1990, s. 51–69.

⁴ Srov. *Transition Report 1995 der EBRD*. Srov. též Weidenfeld, W. (Hrsg.): *Mittel- und Osteuropa auf dem Weg in die Europäische Union. Bericht zum Stand der Integrationsfähigkeit*. Gütersloh 1995.

⁵ V České republice se mnohé z uvedených diferenciačních procesů projevují mnohem méně. Avšak česká politika pomocí nižšího zvyšování produktivity a dalších strategií náklady transformace spíše oddálila, než odstranila.

⁶ Srov. *World Development Report 1996*.

⁷ Srov. *World Bank Hungary. Poverty and Social Transfers in Hungary, 1995*, s. 4.

⁸ Tuto charakteristiku vytvořil Janos Kornai. Srov. *NZZ*, 20. 6. 1996.

⁹ Srov. Markus, G.: *Party System and Cleavage Translation in Hungary*. Manuskript, Budapest 1996.

¹⁰ Srov. Kitschelt, H.: *The Formation of Party Cleavages in Postcommunist Democracies*. In: *Party Politics*, Vol. 1, Nr. 4, s. 447–472.

¹¹ Srov. Marody, M.: *From the „Second“ Society to Civil Society*. Mimeo, Warschau 1996.

¹² Srov. Machonin, P.: *Socio-Economic Changes in the Czech Republic*. Referát z konference *Politická a společenská proměna ve střední Evropě, pořádané Nadací Friedricha Eberta v Praze* ve dnech 8.–10. 5. 1996.

¹³ Srov. Schmögnerová, B.: *Social Implications of the Economic Development in Transition (The Case of the Slovak Republic)*. Referát z konference *Politická a společenská proměna ve střední Evropě, pořádané Nadací Friedricha Eberta v Praze* ve dnech 8.–10. 5. 1996.

¹⁴ Srov. Malová, D.: *Interest Representation in Slovakia: Elite Domination and Corporatist Structure*. Referát z konference *Politická a společenská proměna ve střední Evropě, pořádané Nadací Friedricha Eberta v Praze* ve dnech 8.–10. 5. 1996.

¹⁵ Srov. Kiss, E.: *Where the Hungarian society is heading for, or it is a jungle without laws?* Referát z konference *Politická a společenská proměna ve střední Evropě, pořádané Nadací Friedricha Eberta v Praze* ve dnech 8.–10. 5. 1996.

¹⁶ Srov. Stumpf, I.: *Articulation of Political Interest in Hungary: Parties and Voters*. Referát z konference *Politická a společenská proměna ve střední Evropě, pořádané Nadací Friedricha Eberta v Praze* ve dnech 8.–10. 5. 1996.

¹⁷ Srov. Lamentowicz, W.: *Politische Instabilität in Ost- und Mitteleuropa: Innenpolitische Gefährdungen der europäischen Sicherheit und Integration*. In: Weidenfeld, W. (Hrsg.): *Demokratie und Marktwirtschaft in Osteuropa*. Gütersloh 1993, s. 55 a násl.

¹⁸ Srov. Simon, J.: *The Citizens Concept of Democracy in Post-Communist Europe*. Referát z konference *Politická a společenská proměna ve střední Evropě, pořádané Nadací Friedricha Eberta v Praze* ve dnech 8.–10. 5. 1996.

¹⁹ Srov. Wessels, B., Klingemann, H.-D.: *Democratic Transformation and the Prerequisites of Democratic Opposition in East and Central Europe*. *WZB FS III 94-201*, Berlin 1994.

²⁰ Srov. Rose, R.: *Mobilizing Demobilized Voters in Post-Communist Societies*. In: *Party Politics*, Vol. 1, Nr. 4 (1995).

²¹ Srov. *tamtéž*.

²² Srov. Ziemer, K.: *Ausgangsbedingungen für den politischen und wirtschaftlichen Transformationsprozeß in Südost- und Ostmitteleuropa. Gemeinsamkeiten und Unterschiede*. MS, erscheint in *Südosteuropa*. Srov. též Merkel, W.: *Systemwechsel: Probleme der demokratischen Konsolidierung in Ostmitteleuropa*. Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zu *Wochenzeitung Das Parlament*, B 18–19/94, 6. 5. 1994.

²³ Srov. *The democratic gap*. *Business Central Europe*, July/August 1996, s. 9 a násl.

²⁴ Např. maďarští socialisté získávají nejvyšší procentní zastoupení nejen v sociální skupině polokvalifikovaných dělníků, ale i manažerů. Z obou uvedených skupin volí MSZP po 50 %.

²⁵ Srov. Rose, R., Haerpfer, Ch.: *New Democracies Barometer III. Learning from What is Happening*. *Public Policy* 230, Glasgow 1994.

²⁶ Srov. Wessel, W.: How to Mix Transformation and Integration: Strategies, Options and Scenarios. In: Lippert, B., Schneider, H. (eds.): Monitoring Association and Beyond. The European Union and the Visegrad States. Bonn 1995, s. 383 a násl.

²⁷ Srov. Lemoine, F.: La dynamique des exportations des PECO vers l'Union Européenne. *Economie Internationale*, La revue du CEPII, 62/1995, s. 166 a násl.

²⁸ Viz Eurobarometer 1992.

²⁹ Srov. Rose, R., Haerpfer, Ch.: cit. dílo.

³⁰ Srov. Musil, J.: Evropa mezi integrací a dezintegrací. *Sociologická revue*, 1/1994, s. 5 a násl.

³¹ Srov. Zürn, M.: Über den Staat und die Demokratie im europäischen Mehrebenensystem. *Politische Vierteljahrschrift*, 2/1996.

Poznámka: Stať vznikla jako vyhodnocení konference Politická a společenská proměna ve střední Evropě, pořádané Nadací Friedricha Eberta v Praze ve dnech 8.–10. května 1996.